

Powstawanie królewskiej administracji na Górnym Śląsku w XVI i XVII wieku (ze szczególnym uwzględnieniem księstwa cieszyńskiego)

Wacław Gojniczek

FORMATION OF THE ROYAL ADMINISTRATION IN UPPER SILESIA IN THE XVITH AND XVIITH CENTURIES (CONSIDERING ESPECIALLY THE DUCHY OF TESCHEN)

The article deals with the initial stages of organizing the royal offices in Upper Silesia in the hereditary duchies (provincial administrators, *mayor*) and financial administration in the 16th and 17th century.

KEYWORDS:

Upper Silesia; Silesian social order; Duchy management; tax authority

Objęcie w 1526 roku korony czeskiej przez Habsburgów było niewątpliwie ich wielkim sukcesem. Jednak od samego początku borykali się ze słabością swojej władzy w nowych krajach. Tego typu sytuacja miała miejsce na Śląsku, gdzie od czasów panowania Macieja Korwina oraz Jagiellonów stopniowo zyskiwały na znaczeniu nowe organy ogólnos Śląskie: starosta generalny oraz sejm śląski. W pierwszej połowie XVI wieku przyspieszyła integracja Śląska, na co miała również wpływ polityka nowych władców, a oni aż do połowy XVI wieku nie dysponowali żadnym urzędem bezpośrednio im podległym. Jedynie starosta generalny Śląska pozostawał od nich zależny. Od początków XVI wieku w związku z procesem zyskiwania na znaczeniu nowego wyznania luteranckiego, funkcje tę dzierżyli biskupi wrocławscy. Jednak podjęte działania i nieudane próby podporządkowania istniejących urzędów doprowadziły do powstania konkurencyjnych urzędów królewskich i w efekcie dualizmu urzędów: stanowych i królewskich.

Badania na dziejami ustroju Śląska mają już długą metrykę, wyjątkowy pozostaje dorobek wrocławskich historyków prawa Kazimierza Orzechowskiego oraz jego ucznia Mariana Ptaka¹. Ukoronowaniem tych badań stała się pierwsza *historia ustroju Śląska* pióra K. Orzechowskiego wydana w 2005 roku². Niemniej jednak należy skon-

-
- 1 Stan badań nad dziejami ustrojowymi Marian Józef PTAK, *Stan i perspektywy badań nad ustrojem i prawem Górnego Śląska (do 1742 r.)*, in: Idzi Panic (ed.), *Stan i potrzeby badań nad historią Górnego Śląska w czasach średniowiecznych i nowożytnych*, Cieszyn 1994, s. 58–65; Petr MAŤA, *Verwaltungs- und behördengeschichtliche Forschungen zu den böhmischen Ländern in der Frühen Neuzeit. Kurzer Überblick über vier lange Forschungstraditionen*, in: Michael Hochedlinger — Thomas Winkelbauer (edd.), *Herrschaftsverdichtung, Staatsbildung, Bürokratisierung. Verfassungs-, Verwaltungs- und Behördengeschichte der Frühen Neuzeit*, Wien — München 2010, s. 421–477.
  - 2 Kazimierz ORZECHOWSKI, *Historia ustroju Śląska 1202–1740*, Wrocław 2005 (Acta Universitatis Wratislaviensis [dalej AUW] nr 2806).

statować, że brakuje opracować monograficznych urzędów, wykazów urzędników przede wszystkim dla części górnośląskiej³. W tym przypadku dysponujemy również wieloma opracowaniami przyczynkarskimi, które na obecnym etapie nie pozwalają na pełny ogląd na uogólnienia i syntezę. Dla tej części Śląska brakuje również podstawowych źródeł. Podczas II wojny światowej przepadły dwa podstawowe zespoły dla opisywanych badań z zasobu Archiwum Państwowego we Wrocławiu (Staatsarchiv Breslau), tj. urząd zwierzchni i kamera śląska. Dzisiaj najlepiej zachowana dokumentacja dotyczy księstwa opawskiego i karniowskiego przechowywana w Zemském archivu v Opavě⁴, równie dobra sytuacja ma miejsce w przypadku pszczyńskiego wolnego państwa stanowego⁵ i bytomskiego państwa stanowego⁶. Mniej materiałów zachowało się do dziejów ustrojowych księstwa cieszyńskiego⁷, a największe braki dotyczą księstwa opolsko-raciborskiego⁸. Wiele ważnych źródeł do dziejów Śląska

3 Najobszerniejszy wykaz urzędników został opracowany dla księstwa cieszyńskiego do 1653 roku, Wacław GOJNICZEK, *Urzędy książęce i ziemskie w ustroju księstwa cieszyńskiego (1477-1653)*, Katowice 2014, s. 283-312; ponadto opublikowano: Augustin WELTZEL, *Die Landesbeamten der Fürstenthumer Oppeln= Ratibor von 1532 bis 1741*, Zeitschrift des Vereines für Geschichte Schlesiens 20, 1874, s. 19-44; Vincenc PRASEK, *Nejvyšší úředníci zemští na Krnovsku a Opavsku*, 12. Program českého gymnázia v Opavě, Opava 1895, s. 3-11; Jerzy HORWAT — Zdzisław JEDYNAK — Zbigniew KIEREŚ, *Szlachta górnośląska. Materiały, Materiały do dziejów szlachty górnośląskiej od początku XVI do połowy XVIII wieku w zbiorze Dokumentów Archiwum Miejskiego w Bytomiu*, Bytom 2008, s. 480-481 (wykaz starostów ziemskich państwa bytomskiego); warto również uwzględnić Ludwig IGÁLFFY-IGÁLY, *Notizen über Kameralbeamte in Schlesien*, Adler. Zeitschrift für Genealogie und Heraldik 11 (25), 1977, 1; 2; 3; 4: 10-13; 44-48; 87-90; 129-130; 1978, 6; 8: 180-188; 270-273; 1979, 9: 304-308; 1979 10; 12: 331-334; 365-369.

4 W Zemském archivu v Opavě (dalej ZA Opava) do najcenniejszych opisywanych tu badań należą zespoły: Generální daňový úřad v Opavě, Hejtmanský úřad knížectví opavsko-krnovského v Opavě, Královský úřad Opava (dalej KÚ), Slezský stavovský archiv i inne. Nie można pominąć również Liechtenstein. The Princely Collections Vaduz-Vienna, Hausarchiv a zwłaszcza zespoły Familienarchiv, Handschriften, Herrschaften, Urkunden; szerzej Marek VAŘEKA, *Prameny k dějinám knížectví Krnov v lichtenštejnském rodovém archivu ve Vídní a Vaduzu*, Sborník bruntálského muzea 2008, s. 28-39.

5 Archiwum Państwowe w Katowicach (dalej AP Katowice), Oddział w Pszczynie, Archiwum książąt pszczyńskich.

6 AP Katowice, Zbiór dokumentów byłego Archiwum Miejskiego miasta Bytomia (dalej ZDAM Bytom).

7 Archiwalia z opisywanego okresu rozdzielone są dzisiaj między dwie instytucje: Archiwum Państwowe w Katowicach, Oddział w Cieszynie (dalej AP Cieszyn). Tu najważniejsze zespoły to: Komora Cieszyńska (dalej KC) oraz Zbiór dokumentów pergaminowych i papierowych oraz Das Teschner Herzogliche Landrecht. Drugą instytucją jest Liechtenstein. The Princely Collections Vaduz-Vienna, Hausarchiv (dalej HAL Wien) z następującymi zespołami: Familienarchiv, Handschriften, Herrschaften, Urkunden — szerzej na temat zawartości W. GOJNICZEK, *Urzędy książęce i ziemskie*, s. 21.

8 Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Księstwo opolsko-raciborskie (Rep. 35). Obecnie zespół liczy 162 jednostki. O rozmiarach strat archiwaliów z tego zespołu uwidacznia porównanie zachowanego inwentarza z czasów niemieckich księstwa opolsko-raciborskiego

w epoce nowożytnej znajduje się również w archiwach poza granicami Śląska. Niewątpliwie najważniejszy zbiór przechowywany jest w Národním archivu v Praze⁹.

Habsburgowie od samego początku panowania nad Czeską Koroną chcieli podporządkować sobie nowe ziemie. W przypadku Śląska problem polegał na skomplikowanej strukturze nadal utrzymywanej, gdzie funkcjonowały liczne księstwa, państwa stanowe oraz lenna zamkowe. Szczególnym problemem dla nich byli książęta, najwyższa i najbardziej wpływowa warstwa. Ponadto na rywalizację z śląskimi dynastiami wpływały przemiany religijne Śląska, kiedy wszyscy miejscowi władcy przyjęli nowe wyzwanie. W momencie objęcia władzy przez Habsburgów w górnośląskiej części Śląska istniały cztery księstwa opolsko-raciborskie, cieszyńskie, opawskie i karniowskie oraz pszczyńskie wolne państwo stanowe, w drugiej połowie tego stulecia pojawią się jeszcze cztery państwa niższego rzędu, ale jedno z nich w krótkim czasie zniknęło¹⁰.

Habsburgowie przez całe XVI stulecie starali wzmocnić swoją pozycję na Śląsku. Na górnośląskiej prowincji ich działania koncentrowały się od połowy XVI wieku na budowie struktur urzędów podatkowych podporządkowanych kamerze wrocławskiej i właśnie ci urzędnicy byli pierwszymi urzędnikami królewskimi na Górnym Śląsku. Kolejna struktura była tworzona w księstwach będącymi obumarzonymi lennami, które przechodziły na ich własność i wtedy możliwe było tworzenie głównych urzędów w księstwie w oparciu o urzędników podporządkowanych władzy królewskiej i mianowanych z ich woli.

URZĘDNICY PODATKOWI NA GÓRNYM ŚLĄSKU

Na przełomie XV i XVI wieku miała miejsce transformacja skarbowości w Europie w nowoczesny system podatkowy obejmujący obszar całych państw. Szczególny wpływ na te przemiany miały wieloletnie konflikty zbrojne targające wówczas kontynentem. Przejęcie korony Czeskiej w tym i Śląska przez dynastię Habsburgów toczących wojny z Turcją, wciągnęły Śląsk w finansowanie tych wojen. Nowy król czeski Ferdynand I Habsburg u zarania swych rządów domagał się stosownych funduszy od krajów tworzących koronę Czeską, a więc Czech, Moraw, Śląska oraz Łużyc Górnych i Dolnych, co w efekcie zapoczątkowało powolny proces tworzenia ogólnoślą-

---

z aktualnym. W zasobie Archiwum Państwowego w Opolu, przechowywane są dwie księgi ziemskie księstwa opolsko-raciborskiego, z których utworzono zespół księstwo opolsko-raciborskie. Przed wojną te księgi znajdowały się we wrocławskim archiwum.

- 9 Národní archiv Praha (dalej NA), zespoły: Apelační soud, Česká dvorská kancelář (dalej ČDK), Hejtmanství německých lén, Morava, Registra, Saalbuchy, Stará manipulace.
- 10 Kazimierz ORZECZOWSKI, *Podziały terytorialne w przeszłości Śląska IV: Podziały czasów jagiellońskich i habsburskich*, „Kwartalnik Opolski” 18, 1972, nr 1, s. 5–21; Gabriela WĄS, *Śląsk we władaniu Habsburgów*, in: Marek Czapliński — Elżbieta Kaszuba — Gabriela Wąs — Rościsław Żerelik, *Historia Śląska*, red. Marek Czapliński, Wrocław 2002 (Acta Universitatis Wratislaviensis nr 2364), s.122–124.

skiego systemu podatkowego¹¹. Przemiany zachodzące na Śląsku wpisują się w ten ogólnoeuropejski trend, bowiem do końca średniowiecza nie istniał system podatkowy obejmujący cały Śląsk. W wymiarze śląskim zmiany te miały również dodatkową wartość, ze względu na przyspieszenie procesu integracji dotychczas luźno związanych księstw śląskich¹².

Śląski system podatkowy albo daninowy w czasach panowania Habsburgów był rozbudowany i dynamiczny. Niektóre podatki znikaly, a nowe powstawały. Podatki pobierano przede wszystkim w pieniądzu, ale władcy powiększali dochody również poprzez sprzedaż papieru skarbowego, np. Stempel-Papier, ponadto niektóre świadczenia przyjmowano w naturze, np. zbożu, koniach¹³. Nawet pobór do armii można podciągnąć do tego typu świadczeń. Dla skarbowości śląskiej przełomowe znaczenie posiadało żądanie króla Ferdynanda z 1527 roku o uchwalenie przez sejm śląski jednorazowego podatku na sfinansowanie wojny z Turcją¹⁴. Władca mimo złożonej obietnicy, po kilku latach ponownie zwrócił się do stanów śląskich o kolejne kwoty,

11 Przegląd i stan badań w Europie, a zwłaszcza w krajach monarchii Habsburgów dostarczają prace: Tomáš STERNECK, *Raně novověké bernictví v moderní historiografii (Rozhled po Evropě a ohlédnutí za domácími výzkumy)*, Český časopis historický 102, 2005, č. 3, s. 574–608; Petr MAŤA, *Verwaltungs- und behördengeschichtliche Forschungen*, w tym ocena polskich osiągnięć w badaniach nad śląską skarbowością, s. 471–475; zob. Marek STARÝ, *Berně a poplatky v českých středověkých a raně novověkých dějinách*, in: Týž a kolektiv, *Dějiny daní a poplatků*, Praha 2009, s. 66–71.

12 Na temat śląskiej skarbowości XVI i XVII wieku dysponujemy kilkoma starszymi pracami, por. Karl Gustav KRIES, *Historische Entwicklung der Steuerfassung in Schlesien*, Breslau 1842; Felix RACHFAHL, *Die Organisation der Gesamtstaatsverwaltung Schlesiens vor dem dreissigjährigen Kriege*, Leipzig 1894; Christian D'ELVERT, *Zur Geschichte des Steuerwesens in Mähren und Oesterreichisch-Schlesien* (Schriften der k.k. mährisch-schlesischen Gesellschaft zur Beförderung des Ackerbaues, der Natur- und Landeskunde 14), Brünn 1865, s. 499–563; TENŽE, *Zur Oesterreichischen Finanz-Geschichte mit besonderer Rücksicht auf die böhmischen Länder* (Schriften der k.k. mährisch-schlesischen Gesellschaft zur Beförderung des Ackerbaues, der Natur- und Landeskunde 25), Brünn 1881; Oswald BALZER, *Historia ustroju Austrii w zarysie*, Lwów 1899, s. 333–340; Stanisław ŚRENIOWSKI, *Historia ustroju Śląska*, Katowice — Wrocław 1948, s. 199–205. Jednak dopiero badania wrocławskiego historyka prawa Kazimierza Orzechowskiego w sposób zasadniczy poszerzyły wiedzę na ten temat. Zob. K. ORZECHOWSKI, *Katastry śląskiego podatku szacunkowego (1527–1740)*, (AUWr 1506, Prawo 224), Wrocław 1992; TENŽE, *Rachunki śląskich stanów (1527–1741). Studium źródłoznawcze* (AUWr 1609, Prawo 230), Wrocław 1994; TENŽE, *Podatek szacunkowy na tle systemu daninowego dawnego Śląska 1527–1740. Studium historyczno-prawne* (AUWr 2150, Prawo 265), Wrocław 1999 oraz edycja *Rachunki śląskiego podatku szacunkowego z drugiej połowy XVI wieku*, wyd. K. ORZECHOWSKI, (AUW 3091), Wrocław 2008. Ponadto opublikował kilkanaście artykułów poświęconych tej tematyce. Krótko na temat śląskiej skarbowości również ostatnio Zdenka HLEDÍKOVÁ — Jan JANÁK — Jan DOBEŠ, *Dějiny správy v českých zemích od počátků státu po současnost*, Praha 2007, s. 106.

13 K. ORZECHOWSKI, *Podatek szacunkowy*, s. 9–10.

14 Kazimierz ORZECHOWSKI, *Ze studiów nad dziejami skarbowości dawnego Śląska. U narodzin mechanizmów śląskiego podatku szacunkowego*, in: Alfred Konieczny (ed.), *Studia historyczno-prawne* (AUWr 3015, Prawo 303), Wrocław 2007, s. 189–197.

aż w końcu podatek uchwalano corocznie. W ten sposób wprowadzono najważniejszy podatek, tzw. szacunkowy dla Śląska, stosowany aż do wojen śląskich w połowie XVIII wieku. Nie wchodząc w szczegóły odnotować należy jeszcze dwa podatki skutkujące powołaniem do ich poboru specjalnych urzędników królewskich. W połowie XVI wieku cesarz wprowadził podatki od piwa i celny¹⁵. Realizacja zadań związanych z opodatkowaniem, a zwłaszcza z przejmowaniem pieniędzy z całego Śląska spowodowała utworzenie przez stany śląskie Generalnego Urzędu Podatkowego (1552), gromadzącego fundusze dla zaspokojenia żądań cesarza, a także na potrzeby własne¹⁶. Cesarz próbował przejąć administrację skarbową, co jednak wywołało sprzeciw stanów i w odpowiedzi władca wprowadził swojego urzędnika do spraw podatkowych, *Vitztuma*, a po kilku latach zastąpił go nowo powołanym urzędem — Kamerą Śląską. Jednak jej działalność skarbowa dotyczyła wyłącznie dochodów z cesarskiej domeny na Śląsku oraz regaliów królewskich¹⁷. Zmiany te objęły również księstwa górnośląskie, gdzie obok urzędników książęcych i ziemskich pojawili się również królewscy. Rekapitulując, na szczeblu ogólnośląskim funkcjonowała administracja skarbowa królewska i stanowa, zaś na poziomie księstwa podatki gromadzono na rzecz króla, księcia (kamera książęca) i stanów (poborca ziemski)¹⁸.

POBORCY KRÓLEWSCY PIWA I CŁA

Habsburgowie poszukując dodatkowych źródeł finansowania swoich rządów, pomimo oporu stanów śląskich opodatkowali dwie ważne dziedziny życia gospodarczego. Od czasów średniowiecza piwowarstwo stanowiło bardzo intratną działalność gospodarczą i przynosiło znaczne zyski, które w formie podatków zasilały skarbiec książąt oraz władz miejskich¹⁹. Podatek piwny, tzw. *Biergeld*, uchwalił sejm śląski w 1546 roku, ale dopiero po 1567 jego ściąganie objęło cały Śląsk. W pierwszym okresie ściągania podatku podstawą opodatkowania był jego obrót, zaś po dwudziestu latach produkcja, czyli każdy uwarzony war. Urzędnicy zajmujący się poborem piwnego podlegali Kamerze we Wrocławiu²⁰. W początkach piątej dekady XVII stulecia pojawił się jeszcze jeden szczebel w strukturze organizacyjnej poboru piwnego, bowiem powołano urzędnika koordynującego prace podległych mu urzędników na terenie

15 K. ORZECZOWSKI, *Historia ustroju Śląska*, s. 127, 145.

16 *Karolínský katastr slezský I*, edd. Jan BRZOBOHATÝ — Stanislav DRKAL, Praha 1972, s. 10–11; K. ORZECZOWSKI, *Historia ustroju Śląska*, s. 137–138, 149–150.

17 K. ORZECZOWSKI, *Historia ustroju Śląska*, s. 141–145; G. WAŚ, *Śląsk we władaniu Habsburgów*, s. 136.

18 Na temat pobierania podatków w państwie pszczyńskim zob. Marian PTAK, *Zgromadzenia i urzędy stanowe wolnego państwa pszczyńskiego (1517–1742)*, in: Alfred Konieczny (ed.), *Studia Historycznoprawne (AUWr 1692, Prawo 240)*, Wrocław 1994, s. 144–146.

19 W przypadku księstwa cieszyńskiego zob. np. *Listinář Těšínska. Codex diplomaticus ducatus Tessenensis. Sbíрка listinného materiálu k dějinám knížectví Těšínského: 1496–1526*, oprac. Emereich NĚMEC, Český Těšín 1961, nr 393, 413.

20 K. ORZECZOWSKI, *Historia ustroju Śląska*, s. 127, 149.

księstw opawskiego, karniowskiego, cieszyńskiego oraz państw stanowych Bogumin, Pszczyna, Bytom. W piątej dekadzie XVII wieku tym funkcjonariuszem był Maciej Dominacki z Carlsburn urzędujący w Opawie²¹. W tym czasie w księstwie opolsko-raciborskim funkcjonowała druga na Górnym Śląsku struktura królewskiej administracji skarbowej. Podobnie stało się z inną sferą działalności gospodarczej, a mianowicie z handlem towarami przez wprowadzenie cła pogranicznego (*Grenzzoll*). Opodatkowanie polegało na pobieraniu opłaty od towaru wysyłanego z danego miejsca, a następnie przy jego odbiorze u odbiorcy. Wówczas w księstwach śląskich pojawili się urzędnicy, poborcy, którzy tworzyli już administrację cesarską podległą Urzędowi Cła Granicznego we Wrocławiu, podporządkowanemu Kamerze Śląskiej. Urzędników tych powoływały władze kamery we Wrocławiu²². Dla każdego księstwa mianoowano poborcę celnego (*Zolleinnehmer*) i w dużych ośrodkach kontrolera (*Gegenschreiber*). Z dokumentów z pierwszej połowy XVII wieku wynika, że urzędnicy powołani do poboru podatków posiadali również władzę nad poborcami królewskimi ustanowionymi w państwach stanowych, przykładowo na wyłonionych z księstwa cieszyńskiego kilka dekad wcześniej. Poborcy pracowali we Frysztacie²³, Bielsku²⁴ i najpewniej we Frydku. Przykładowo we Frysztacie (część dzisiejszej Karwiny) funkcjonował *kays. Zollamt zu Freistadt in Ober Schlesien*, a zatrudnionego tam poborcę nazywano *Unter Zolleinnehmer*²⁵. Zarobki poborców na Śląsku były mocno zróżnicowane, zwyczajem były prośby kierowane przez nich do komory śląskiej we Wrocławiu o wzrost wynagrodzenia²⁶. W 1651 roku poborcy celni w księstwie opolsko-raciborskim, jaworskim, świdnickim otrzymywali rocznie 100 florenów, zaś w księstwie nyskim, opawskim, karniowskim i żąbkowickim zaledwie 50 florenów, a w Bytomiu 80 florenów. Cieszyński poborca w tymże roku uzyskał podwyżkę apanaży z 80 do 100 florenów²⁷.

Przykład: Moment utworzenia królewskiej administracji poborców cła i piwa w księstwie cieszyńskim pozostaje nieznanym z braku źródeł. Najstarsi funkcjonariusze znani są z państwa stanowego Frysztat. W 1583 roku we Frysztacie działał Stanisław Opel, poborca pogranicznego cła, zaś z 1604 roku pochodzi wzmianka o Jakubie Pilutku, mieszczaninie frysztackim, który tegoż roku pełnił urząd cesarskiego poborcy celnego. Urząd sprawował co najmniej do 1616 roku²⁸. W początkach

21 ZA Opawa, KÚ, inv. č. 490, karton 270, b.p. (pismo z 26 stycznia 1610 roku); inv. č. 539, karton 318 (pismo z 29 grudnia 1649 roku).

22 K. ORZECZOWSKI, *Historia ustroju Śląska*, s. 126–127, 149.

23 NA Praha, Morava, inv. č. 2786; Státní okresní archiv Karviná (dalej SOkA Karviná), Archiv města Fryštát, inv. č. 49, s. 105.

24 ZA Opava, KÚ, inv. č. 490, sign. 9/15, karton 276, b.p. (pismo z 28 sierpnia 1651 roku).

25 ZA Opava, KÚ, inv. č. 490, sign. 9/15, karton 276, b.p. (pismo z 1 maja 1642 roku, Wrocław).

26 W większości zachowana dokumentacja w ZA Opava, KÚ i przytaczana w niniejszym rozdziale, a dotycząca poborców zawiera korespondencję w sprawie podwyżek, bądź też rekompensat, a nawet zapomóg.

27 ZA Opava, KÚ, inv. č. 490, sign. 9/15, karton 276, b.p. (pismo z 26 kwietnia 1651 roku, Wrocław).

28 SOkA Karviná, Archiv města Fryštát, inv. č. 49, s. 105; Janusz SPYRA, *Sprawa Wacława Pilutka. Przyczynek do dziejów sądownictwa książęcego w księstwie cieszyńskim w czasach piastowskich*, in: Jiří Hanzal — Ondřej Šefčík (edd.), *Srřatý Prajz. Erich Šefčík (1945–2004)*.

XVII wieku poborcą celnym w księstwie cieszyńskim był burmistrz frysztacki Kasper Fatiaszek. Kolejnym urzędnikiem został mieszczanin z Cieszyna Jerzy Wieluch, który dzierżył urząd przed 1630 rokiem, bowiem jako zmarły wzmiankowany jest w źródłach z tegoż roku²⁹. Większa liczba dokumentów zachowała się do dzisiaj z czasów panowania księżnej Elżbiety Lukrecji. Wynika z niej, że w tym okresie poborcami pozostawali pochodzący z Sycowa, mieszczanin Dawid Qvoldt³⁰ oraz Marcin Ondrzejski, obywatel Cieszyna³¹, którzy pozostali na urzędzie nawet po śmierci księżnej Elżbiety Lukrecji³². Ostatni z nich w 1630 roku, jak wspomniano wyżej, jednocześnie piastował urząd poborcy podatku szacunkowego. Tytułowano ich różnie, czasami ograniczając ich kompetencje do jednego podatku, a w innych do obu. Można pokusić się o hipotezę, że występowali w podwójnej roli, ale między nimi miał miejsce podział kompetencji. M. Ondrzejski zawiadywał głównie cłem, zaś D. Qvoldt podatkiem piwnym, a nawzajem kontrolowali sobie dokumentację. Nazywani są w zależności od języka, w którym spisano dokument, po czesku *wybirczy cla pohranicniho*³³ lub tylko *wybirczy czysarsky*³⁴, zaś po niemiecku *Zoll und Biergefalle einhmbern*³⁵. Chociaż możliwe jest, że Marcin Ondrzejski pozostawał kontrolerem, co potwierdzają dokumenty z 1643 i 1651 roku, kiedy tytułowano go: *der Kayser. Zoll undt Biergefalle Gegenschreiber*³⁶, czyli cesarski celny i piwny kontrpisarz. Powyższe fakty oraz informacja, że bielski poborca celny Jan Centner zajmował się również poborem piwnego³⁷, może to sugerować, że w księstwie cieszyńskim nie było dwóch niezależnych struktur urzędniczych specjalizujących się w poborze tych podatków, tylko jedna celna zajmująca się również piwnym. Twierdzenie to uwiarygodnia także fakt, że nie odnaleziono w źródłach niższych poborców piwnego, wszyscy znani związani byli z cłem pogranicznym.

Objęcie funkcji poborcy zapewniało prestiż i wysoką pozycję w społeczeństwie miejskim. Piastowanie takiej funkcji i wykonywanie jej rzetelnie poprzez regularne dostarczanie funduszy do skarbcza królewskiego bywało nagradzane przez władzę tytułem i herbem. Takimi sukcesami mógł się poszczycić Dawid Qvoldt, bowiem

---

Sborník k nedožitým 65. narozeninám historika a archiváře, Praha 2010, s. 86–88; Radim JEŽ, *Pompa nobilitatis. Hrabata z Hohenemsu a těšínská knížata v období manýrismu I*, Těšínsko 56, 2013, č. 1, s. 1–13, tu s. 8.

29 AP Cieszyn, Akta miasta Cieszyna (dalej AMC), sygn. 487, fol. 426^v. W tym dokumencie wymieniono Oktawiana Segera, głównego poborcę we Wrocławiu.

30 AP Cieszyn, AMC, sygn. 487, fol. 3^v.

31 Tamże, fol. 89^v. Marcin był synem wyżej wspomnianego Jerzego, zob. AP Cieszyn, KC, sygn. 2011, s. 150.

32 Dawid Qvoldt jeszcze w 1661 roku był cesarskim poborcą cła, zob. AP Cieszyn, AMC sygn. 489, fol. 389.

33 SOkA Karviná, Archiv města Fryštát, inv. č. 49, s. 105.

34 Książnica Cieszyńska w Cieszynie (dalej KC Cieszyn), Zbiory rękopisów księdza Leopolda Jana Szersznika (dalej SZ), sygn. DD III 14, s. 256.

35 AP Cieszyn, AMC, sygn. 487, f. 437.

36 ZA Opava, KÚ, inv. č. 539, karton 318 b.p. (pismo z 20 lutego 1643 roku); AP Cieszyn, AMC, sygn. 487, fol. 497. Na temat kontrolera zob. K. ORZECHOWSKI, *Historia ustroju Śląska*, s. 127.

37 ZA Opava, KÚ, inv. č. 318, karton 539, b.p. (pismo z 4 kwietnia 1648 roku).

w 1645 roku otrzymał za wierną służbę cesarzowi tytuł z Strassensteinu oraz herb³⁸. Podobny awans spotkał poborcę z Bielska, Jana Centnera (1659), który odąd tytułował się z Cententhalu³⁹. Już wcześniej taki zaszczyt spotkał w 1611 roku poborcę cła pogranicznego Kaspara Fatiaszka, dzięki królewskiemu przywilejowi zyskał predykat z Lichtensternu⁴⁰.

Rozmiar działalności poborców zmuszał ich do zatrudnienia kadry pomocniczej⁴¹. Ich pracownicy byli nazywani *untereinemers*, *geiwisenes Zohl Einemers* lub tylko *wybirczy*⁴². Wśród nich byli również urzędnicy zwani *Stressenbereiter*, których zadaniem pozostawała kontrola dokumentów celnych na drogach księstwa cieszyńskiego. Potwierdza to m.in. lektura kopiażarza patentów z czasów księżnej Elżbiety Lukrecji, gdzie występują równocześnie dwaj mieszczanie określane jako *wybirczy*, jednak w większości wypadków bez tego tytułu, ale za każdy razem przy sprawie dotyczącej zbiórki podatków (Jan Purgrabik, Jan Moreis)⁴³. Ponadto znani są królewscy poborcy celni w Skoczowie i we Frysztacie, a więc cieszyńskiemu poborcy podlegały również państwa stanowe powstałe z fragmentów księstwa cieszyńskiego (1642–1646 Henryk Fatiaszek we Frysztacie⁴⁴, 1645 Tomasz Gembala w Skoczowie⁴⁵). Natomiast w swoich domach zatrudniali pisarzy, którzy prowadzili ich kancelarie. Z 1645 i 1646 roku znany jest pisarz Marcin Kantorowski, nazywany w dokumencie *Schroeiber der Zohle*⁴⁶. Wieloletnim poborcą w księstwie cieszyńskim był Jan Kunczik (Kunschik) zatrudniony w 1634 roku jako *Zoll und Stressenbereiter* w księstwie cieszyńskim, z czasem objął urząd poborcy celnego (*Zollbereiter*) w księstwie cieszyńskim, co najmniej do 1651 roku⁴⁷.

Podobnie jak u poborcy podatkowego dokumentacja narastająca w ich domach przepadała wobec braku kontynuacji urzędów. Z tej przyczyny jedynie sporadycznie

38 NA Praha, ČDK, inv. č. 752, karton 477, b.p.

39 W 1651 roku poborcą w Bielsku był Jan Centner. Z dokumentu wynika, że przed nim funkcję sprawowało na raz dwóch urzędników zob. ZA Opava, KU, inv. č. 490, karton 270, b.p. (pismo z 28 sierpnia 1651 roku).

40 NA Praha, Saalbuch, inv. č. 22, fol. 15–18. Josef August von DOERR, *Der Adel der Böhmischen Kronländer. Ein Verzeichniss derjenigen Wappenbriefe und Adelsdiplome welche in den Böhmischen Saalbüchern des Adelsarchives im K. K. Ministerium des Innen in Wien eingetragen sind*, Prag 1900, s. 82; Josef PILNÁČEK, *Rody starého Slezska*, ed. Karel Müller, Brno 2010³, s. 15 (nr 26).

41 ZA Opava, KÚ, inv. č. 490, sign. 9/15, karton 276, b.p.; inv. č. 538, sign. 9/36, karton 317, b.p.; inv. č. 539, sign. 9/37, karton 318, b.p.

42 Przykłady pochodzą z archiwaliów przywołanych przy wymienionym niższym personelu poborców.

43 KC Cieszyn, SZ, sygn. DD III 14, s. 72, 80, 90, 130, 182 (Jan Mokwicz nazwany poborcą).

44 ZA Opava, KÚ, inv. č. 490, sign. 9/15, karton 276, b.p. Henryk Fatiaszek z Lichtensternu, najpewniej syn wcześniej wspomnianego Kaspra, burmistrza we Frysztacie. Urząd ten pełnił następnie w górnośląskich Żorach w latach 1646–1648, a potem przeniósł się do Pszczyny.

45 HAL Wien, karton H 821, b.p.

46 Tamże.

47 ZA Opava, KÚ, inv. č. 490, sign. 9/15, karton 276, b.p. (pismo z 26 kwietnia 1651 roku).

można natrafić na dokumenty wytworzone przez cieszyńskiego poborcę piwa i cła pogranicznego. Aktualnie znany jest jedynie dokument z archiwum ksiąząt Liechtensteinów z Wiednia, w którym przechowywany jest wykaz nałożonego cła w księstwie cieszyńskim z lat 1645 i 1646 sporządzony w języku niemieckim⁴⁸.

PŁATNIK WOJSKOWY

Zagrożenie tureckie w sposób istotny wpłynęło na potrzebę pobierania dodatkowych podatków na organizowanie i utrzymanie, a także wypłacanie żołdu wojskom biorącym udział bezpośrednio w walkach oraz jednostkom zabezpieczającym przed tym zagrożeniem. Gromadzone w tym celu kwoty z danego księstwa były konsekwencją uchwał sejmu śląskiego albo decyzjami podjętymi przez władcę i stany, w przypadku spraw o lokalnym zasięgu⁴⁹. W księstwie cieszyńskim co najmniej od końca XVI wieku występowali dwaj urzędnicy specjalizujący się w poborze funduszy na cele wojenne. Jeden reprezentował cesarza, drugi księcia lub stan szlachecki.

STRUKTURA URZĘDÓW W KSIĘSTWACH DZIEDZICZNYCH

Kolejna grupa urzędników królewskich w księstwach górnośląskich występowała w księstwach dziedzicznych. Wraz ze stopniowym wymieraniem kolejnych rodzin książęcych ich księstwa jako obumarłe lenna trafiały w ręce Habsburgów. Jednak królowie czescy w różny sposób traktowali górnośląskie księstwa dziedziczne. Mogli przejąć je i włączyć w skład śląskiej kamery, albo wydzierżawić, a nawet oddać w lenno swoim sojusznikom. Takie sytuacje miały miejsce na Górnym Śląsku.

W ciągu dwóch stuleci uległ zmianie status wspomnianych księstw: największe księstwo opolsko-raciborskie po śmierci księcia Jana II Dobrego w 1532 roku stało się księstwem dziedzicznym. Najpierw jednak przez dwie dekady pozostało w dzierżawie karniowskich Hohenzollernów, jako lenników czeskich i po tym czasie wróciło w ręce Habsburgów. Ponownie zmiana statusu księstwa miała miejsce w 1646 roku, kiedy stało się zastawem dla Wazów, który trwał do 1666 roku⁵⁰. Księstwo opawskie w momencie przejścia Śląska pod zwierzchność Habsburgów w 1526 roku było księstwem dziedzicznym, ale w 1614 roku przeszło w ręce Liechtensteinów, najwierniejszych sojuszników Habsburgów i stało się ponownie księstwem lennym. Z kolei sąsiednie księstwo karniowskie w XVI wieku należało do Hohenzollernów, którzy jednak należeli do przywódców ruchu reformacyjnego na Śląsku i w efekcie w 1621 roku ostatni z nich Jan Jerzy Karniowski akordem drezdeńskim został skazany na banicję i pozbawiony księstwa. Jednak księstwo to pozostało lenne i z woli Habsburgów trafiło do rąk ksiąząt Liechtensteinów, a następnie zostało połączone z księ-

---

48 HAL W, karton H 821, b.p.

49 K. ORZECZOWSKI, *Historia ustroju Śląska*, s. 166.

50 Tamże, s. 105.

stwem opawskim⁵¹. Ostatnie górnośląskie księstwo cieszyńskie pozostało księstwem lennym aż do 1653 roku, po czym stało się księstwem dziedzicznym Habsburgów aż do 1722 roku⁵².

Przejście księstwa lennego w księstwo dziedziczne wiązało się z istotną przebudową dotychczasowego ustroju politycznego. Dla przykładu księstwo cieszyńskie przed 1653 rokiem funkcjonujące urzędy dzieliły się na książęce i ziemskie. Władzę sprawował książę przy pomocy rady książęcej, w skład której wchodził wyższy i niższy urzędnicy dworscy, kameralni i ziemscy. Szczególna była pozycja marszałka ziemskiego, sędziego ziemskiego i kanclerza ziemskiego. Funkcjonował również sąd dworski zwany rokami zamkowymi (stąd termin sąd zamkowy), w który sądzili urzędnicy dworscy i kameralni wsparci asesorami ziemskimi. Ponadto działały zgromadzenia i urzędy ziemskie: sejmik i sąd ziemski. Po 1653 roku zniknął dwór, rada książęca, a w ich miejsce pojawił się starosta ziemski. Urząd ten sprawowali miejscowi szlachcice, ale wyznania katolickiego⁵³. Starosta ziemski jako najwyższy urzędnik mianowany przez cesarza miał do pomocy urząd ziemski zwany w początkach drugiej połowy XVII wieku *kralovskym urzadem zemskym v Tessinie lub Landesamt*⁵⁴. Pracownikami urzędu byli sekretarz czeski i niemiecki i podlegli im kanceliści czeski i niemiecki. Personel ten zapewniał obsługę kancelaryjną starosty i podporządkowany mu dawny sąd zamkowy, zwany teraz sądem mniejszym. Ponadto wspomniani obsługiwali również stanowy sejmik i sąd ziemski, również zależne od starosty ziemskiego. Urzędnikami królewskimi byli również urzędnicy zarządzającymi kamerą cieszyńską powstałą na bazie kamery książęcej. Najwyższym urzędnikiem był zwierzchni regent, a podlegali mu starostowie odpowiedzialni za konkretny klucz domeny np. starosta skoczowski oraz burgrabiowie i niższy personel⁵⁵.

51 Tamże.

52 Ostatni Piast z linii cieszyńskiej Fryderyk Wilhelm zmarł w 1625 roku i księstwo stało się obumarłym lennem, jednak z woli cesarza jego siostra księżna Elżbieta Lukrecja, żona Gundakara Liechtensteina sprawowała dożywotnie rządy w księstwie, zob. W. GOJNICZEK, *Urzędy książęce i ziemskie*, s. 35.

53 W drugiej połowie XVII wieku funkcję tę objęło czterech szlachciców: w latach 1653–1667 Kasper Borek baron z Tworkowa i Roztropic, 1667–1687 Jan Fryderyk Larisch baron z Lhoty i Karwiny, 1683–1696 Rudolf Sobek baron z Kornic i 1696–1727 Adam Waclaw Paczyński hrabia z Tęczyna zob. Moravský zemský archiv v Brně, (G 13) Sbirka Historického spolku, inv. č. 278, fol. 180^v–181^r. Fragment akt urzędu zwierzchniego dotyczący terenów tworzących późniejszy Śląsk Austriacki przechowuje ZA Opava, KÚ, inv. č. 465–469, karton 249–254, są tam również zachowane akta dotyczące wyboru nowego urzędników królewskich w księstwie cieszyńskim. Na temat nominacji hrabiego Paczyńskiego NA Praha, ČDK, inv. č. 650, karton 332; zob. też Janusz SPYRA, *Adam Waclaw Paczyński, hrabia z Tęczyna i początki konwiktu Św. Trójcy dla młodzieży szlacheckiej w Cieszynie*, Ziemia Śląska 2005, nr 6, s. 189–205, gdzie opisano przebieg wyboru hrabiego na starostę ziemskiego.

54 Aloys KAUFMANN, *Gedenkbuch der Stadt Teschen*, edd. Ingeborg Bucholtz-Johanek — Janusz Spyra (Bibliotheca Tessinensis 4, Series Polonica 2), Cieszyn 2007, tom 1, s. 274, 278, 283; tom 2, 12, 14; tom 3 (edycja źródła), s. 191, 206, 272.

55 Österreichische Nationalbibliothek Wien, Handschriften, Series Nova, sign. 29176 (Amtsinstruktionsbuch für die Landesbeamten des Herzogtums Teschen, 01. 01. 1650 —

Zdaniem wybitnego badacza ustroju nowożytnego Śląska Kazimierza Orzechowskiego wspomniane urzędy ziemskie zaczęły pojawiać się już co najmniej pod koniec XVI wieku⁵⁶, kiedy stopniowo rada książęca ewoluowała w stały urząd przy księciu lub przy staroście ziemskim w księstwie dziedzicznym. Nie jest znany moment powstania tego typu urzędu w księstwie opolsko raciborskim. Znanych jest kilka dokumentów z połowy XVII wieku, w których pojawia się termin urząd ziemski⁵⁷. Chociaż z całą pewnością moment ten miał miejsce najpóźniej około 1600 roku. W wchodzącym w skład największego śląskiego księstwa państwie bytomskim urząd ziemski znany jest od 1630 roku, a więc w Opolu i Raciborzu nie mógł powstać później. Wrocławski badacz stosuje przy tym termin rejencji na określenie urzędu ziemskiego. Chodzi o fakt, że w niemieckojęzycznych śląskich dokumentach z epoki występuje najczęściej słowo *Regierung* czyli *rejencja*. Natomiast w części górnośląskiej, gdzie z kolei język czeski był dominującym, odnaleźć można słowo *urząd zemsky*, czyli *urząd ziemski*.

Urzędy ziemskie w XVII wieku funkcjonowały również na teren księstw lennych i państw stanowych. Dla przykładu urząd ziemski w państwie bytomskim hrabiów Henckel z Donnersmarku wchodzącym w skład księstwa opolsko-raciborskiego jak już wyżej wspomniano występuje w źródłach od 1630 roku⁵⁸. W 1697 roku za zasługi dla Habsburgów ziemia ta została przekształcona w wolne państwo stanowe. Dotychczasowy personel pozostał na swoich stanowiskach, co może wskazywać, że obsada urzędu pozostała w gestii hrabiów Henckel⁵⁹.

ZAKOŃCZENIE

Konkludując należy stwierdzić, że zaprezentowane opracowanie jest wstępem do dalszych badań nad przemianami ustrojowymi Górnego Śląska za panowania Habsburgów. Kontynuowanie badań wymaga przede wszystkim drobiazgowej kwerendy archiwalnej, która pozwoli na odtworzenie struktury urzędów w poszczególnych księstwach i państwach stanowych. Niewątpliwie najtrudniejsza będzie rekonstrukcja ustroju księstwa opolsko-raciborskiego ze względu na większą liczbę urzędów, rozbudowaną ich strukturę oraz stosunkowo małą liczbę źródeł archiwalnych. Pomocą w tych badaniach będą również prace nad zestawieniem listy urzędników działających na różnych szczeblach władzy królewskiej i stanowej, ale i to wymaga szczególnych i czasochłonnych studiów.

---

22. 08. 1656), por. Ludwig IGÁLFFY-IGÁLY, *Neue Silesiaca in der Österreichischen Nationalbibliothek in Wien* 31, Der Herold, 1988, 12, Heft 5, s. 129–134, tu s. 131; przedruk TENŽE, *Nová silesiaca v Rakouské národní knihovně ve Vídni*, Archivní časopis 39, 1989, s. 104–106.

56 K. ORZECOWSKI, *Historia ustroju Śląska*, s. 161, 163–164.

57 AP Katowice, ZDAM Bytom, sygn. 1484 (1676); 3197 (1653); 3960 (1668); 5250 (1680).

58 AP Katowice, ZDAM Bytom, sygn. 2694, 2697.

59 Starostą ziemskim w ziemi bytomskiej w latach 1682–1704, a więc przed i po powstaniu państwa stanowego w 1697 roku był Jerzy Bujakowski z Knuruwa, zob. J. HORWAT — Zdzisław JEDYNAK — Zbigniew KIEREŚ, *Szlachta górnośląska*, s. 481.

RÉSUMÉ:

The assumption of the Bohemian throne by the Hapsburgs in 1526 ranked undoubtedly among their great successes, although they struggled from the beginning with the weakness of their government and their authorities in the newly acquired lands. This was also the case in Silesia, where, since the reign of King Matthias Corvinus and the Jagiellonians, the new Silesian authorities were growing in importance: The Silesia Chief Administrator and the Silesian Diet. In the first half of the 16th century, the integration of Silesia was also influenced by the politics of the new monarchs, who, until the middle of the 16th century, had no office to be immediately subject to them. Subordinated to them was only the Silesian General Administrator. Various activities and unsuccessful attempts to subordinate the existing authorities to the king ultimately led to the emergence of competing royal authorities and, consequently, to the dualism of the Estates and the Royal offices.

Habsburgs endeavoured throughout the 16th century to strengthen their position in Silesia. In Upper Silesia, their activities were concentrated from the mid-16th century on building the structures of the tax offices subordinated to the Wrocław chamber. These were the first royal officials in Upper Silesia. Sometime in the middle of the 16th century they introduced a beer tax in Silesia and royal collectors were appointed to collect customs duties. Other organs were created in the principalities which were former feudal tenures and passed to the Habsburg possession. At that time, it was possible to create high offices in the principalities, which employed officials subordinated to royal power. The head of the royal administration in a principality was the provincial administrator, to whom the provincial office, also known as local government (*Regency, Regierung*), was later subordinated.

Dr hab. Waclaw Gojniczek pracuje w Instytucie Historii Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach. Badania koncentruje na społeczeństwie górnośląskim (zwłaszcza szlachcie i mieszczaństwie), ustroju i kancelarii, a także edytorstwie źródeł historycznych z epoki nowożytnej (wgojniczek@gmail.com).